

BŁĘKITNA HUMANISTYKA: KULTURA, SZTUKA I WSPÓLNOTA

Czasowa rozciągłość istnienia wody na Ziemi mieści się daleko poza skalą historyczną humanistyki środowiskowej, która od momentu włączenia w swoje dyskursy pojęcia antropocenu – nieodłącznego od refleksji nad zmianami klimatycznymi i katastrofą ekologiczną – pozwala nam błyskawicznie zrelatywizować obecność *homo sapiens* na Ziemi. Krótkie, lecz intensywne trwanie błękitnej humanistyki, czerpiącej między innymi z humanistyki ekologicznej, pozwala zwrócić naszą uwagę na podstawowy fakt, że choć żyjemy na planecie w 70% zajmowanej przez oceany, których historia liczy setki milionów lat, to nasze wyobrażenia wody w dużej mierze sformatowane zostały przez kategorie późnego kapitalizmu¹. Symbolem największego absurdu wytwarzanej przez niego kultury konsumpcyjnej stała się butelkowana woda mineralna².

Błękitna humanistyka (humanistyka oceaniczna, nowa morska humanistyka) to stosunkowo nowy i wartko rozwijający się obszar badań, których przedmiotem jest woda. Na wielu płaszczyznach ma nam ona uzmysłowić splot fundamentalnego popaludzkiego czynnika planetarnego, jakim jest woda, ze wszystkimi obszarami życia. Ma także wytrącić nas z postawy określonej przez Ewę Bińczyk marazmem antropocenu³. Marazm taki zagościł również w zbiurokratyzowanym systemie kształcenia na poziomie uniwersyteckim, pozostawiającym niewiele miejsca na przeżycie, sposobność zbliżenia się do przedmiotu badań czy entuzjastycznego zajęcia się sprawami innymi niż ludzkie. Posthumanizm okazuje się dziś jedną ze strategii przetrwania w opresyjnych czasach, w których zmagamy się nie tylko z konsumpcyjnym, indywidualistycznym nastawieniem do natury, ale także próbami politycznej instrumentalizacji nauki. Kwestie te rzutują na recepcję błękitnej humanistyki w naszej części świata, skłaniając do przyjrzenia się jej możliwościom, lokalnym wyzwaniom, ale także napotykanym ograniczeniom, do czego powrócę w dalszej części wprowadzenia.

¹ A. Bhaduri et al. (eds.), *The Global Water System in the Anthropocene: Challenges for Science and Governance*, Springer International Publishing, Springer Water 2014.

² Zob. J. Górowska, *Woda woda woda [w:] Wetmewild's Augumented Adventure*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Izabelli Gustowskiej na Wydziale Komunikacji Multimedialnej Uniwersytetu Artystycznego im. M. Abakanowicz w Poznaniu w 2019 roku, s. 13–16. Manuskrypt dostępny w Bibliotece UAP.

³ E. Bińczyk, *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.

Chociaż geneza błękitnej humanistyki jest płynna, a jej chronologia wymyka się jednoznacznym kryteriom, to zarazem mniej więcej od końca pierwszej dekady XXI wieku w obszarze humanistycznej refleksji akademickiej pojawia się wyraźnie poczucie niewystarczalności oceanografii w roli nauki wyjaśniającej związek człowieka ze środowiskami słonej wody⁴. Początkowo błękitna humanistyka faktycznie skupiała się przede wszystkim na badaniach kulturowych relacji człowieka z morzami i oceanami. Jednak w dialogu z dyskursami posthumanizmu, globalizacji⁵, postkolonializmu⁶, ekofeminizmu⁷, nowego materializmu⁸, studiów środowiskowych⁹ czy studiów nad nauką i technologią¹⁰, a także w związku z rosnącą świadomością kryzysu klimatycznego i problemów związanych z brakiem dostępu do wody pitnej¹¹, utożsamiane z nią perspektywy badawcze, konsolidujące się w pojęciu „zwrotu oceanicznego”¹², w drugiej dekadzie nowego milenium objęły również zainteresowanie relacjami nie-ludzkimi, więcej-niż-ludzkimi, a także ekosystemami wód słodkich¹³. Coraz wyraźniej również sama woda zaczęła być postrzegana jako aktywna strona mediacji między globalnymi i lokalnymi porządkami wiedzy, a artykułowanie jej sprawczości

⁴ Nowe rozpoznanie kulturowego znaczenia słonych wód pojawiło się w tym czasie przede wszystkim w obszarze literaturoznawstwa. Zob. S. Mentz, *At the Bottom of Shakespeare's Ocean*, Continuum, New York 2009; M. Cohen, *The Novel and the Sea*, Princeton University Press, Princeton, NJ–Woodstock 2013.

⁵ I. Braverman, E.R. Johnson (eds.), *Blue Legalities: The Life & Laws of the Sea*, Duke University Press, Durham 2020.

⁶ P. Gilroy, *The Black Atlantic Modernity and Double Consciousness*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2013.

⁷ A. Neimanis, *The Bodies of the Water: Posthuman Feminist Phenomenology*, Bloomsbury Academic, London 2017. Na marginesie warto wspomnieć, że coraz trudniej o jednoznaczne klasyfikacje literatury przedmiotu, która, jak w tym przypadku, jest rezultatem połączenia perspektywy posthumanistycznej i feministycznej. Ze względów orientacyjnych postanowiłam jednak zasygnalizować pozycje reprezentujące różne perspektywy badawcze.

⁸ Wątki zapowiadające błękitno-humanistyczne odczytania drogą feministycznego nowego materializmu zawiera publikacja: S. Heckman, S. Alaimo (eds.), *Material Feminisms*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2008.

⁹ C. Åsberg, *A Sea Change in Environmental Humanities*, „Eocene: Cappadocia Journal of Environmental Humanities” 2020, vol. 1, no. 1 (June), s. 108–122.

¹⁰ S. Hessler (ed.), *Tidalectics: Imagining an Oceanic Worldview through Art and Science*, University of Minnesota Press, London–Cambridge 2018; S. Alaimo, *Introduction: Science Studies and the Blue Humanities*, „Configurations” 2019, vol. 27, no. 4 (Fall), s. 429–432.

¹¹ „Powaga tych realnych problemów mobilizuje błękitne humanistki do refleksji and efektywnymi metodami myślenia i działania poprzez wodę, tak w jej symbolicznym, jak i fizycznym wymiarze”. Zob. C. Chen, J. MacLeod Janine, A. Neimanis (eds.), *Thinking with Water*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2013.

¹² L. Winkel, *Introduction*, „English Language Notes” 2019, issue on Hydro-criticism, no. 57 (1), s. 2.

¹³ „Studia nad wodami słodkimi” oferowane są dziś przez Northwestern Michigan College w Instytucie Studiów Wodnych Wielkich Jezior. Hydrokulturowe perspektywy związane z wodami słodkimi zostały uwzględnione w specjalnym numerze tematycznym *World Literature and the Blue Humanities*, A. Campbell, M. Paye (eds.), „Humanities” 2020, vol. 9(3)106. Polskie oddolne organizacje ekologiczne zajmujące się rzekami wskazane zostaną w dalszej części artykułu.

– ważne dla powstawania wodnych epistemologii. Wymagają one zmiany długości ogniskowej zainteresowania światem na większą i umożliwiają rozpoznanie postaw redukcjonistycznych względem środowisk wodnych, ogólnie charakterystycznych dla zachodniego i europocentrycznego doświadczenia nowoczesności¹⁴.

Skonceptualizowana w zachodnich akademiach¹⁵, nadal słabo rozpoznana wśród polskich nowych humanistek i humanistów¹⁶, błękitna humanistyka oferuje dziś teorie, strategie i odczytania o charakterze coraz bardziej interdyscyplinarnym oraz intersekcyjnym. Pojawiają się one w odpowiedzi na globalny kryzys wodny – najpoważniejszy z cywilizacyjnych kryzysów antropocenu¹⁷. Sylvia A. Earle, morska biologka i podwodna aktywistka, z uwagi na swe zasługi dla ratowania podwodnego świata określana „Jej Głębokością”, podczas różnych wystąpień publicznych mówi o potrzebie łączenia sztuki i nauki dla wspólnego celu: „jeśli nie zdołamy ocalić oceanów... Nic innego się nie liczy”¹⁸. Globalne i lokalne organizacje na rzecz ochrony środowiska (m.in. Organizacja Narodów Zjednoczonych, UNESCO, Światowy Instytut Wody) coraz donośniej alarmują, że woda stała się naszym najważniejszym cywilizacyjnym problemem. Raporty, fakty i statystyki publikowane przez hydrospecjalistów nie pozostawiają wątpliwości, że kryzys wodny jest komponentem większości kryzysów antropocenu i dotyczy absolutnie wszystkich form życia na Ziemi.

¹⁴ O potrzebie rewizji doświadczenia nowoczesności w związku z wodami morskimi i oceanicznymi pisał John Gillis, wskazując na literaturoznawstwo, archeologię, historię czy geografę, które już podjęły to wyzwanie. Idem, *The Blue Humanities: In Studying the Sea, We Are Returning to Our Beginnings*, „Humanities” 2013, vol. 34, no. 3, s. 10–13.

¹⁵ Na zachodnią orientację błękitnej humanistyki wskazuje chociażby obszar literaturoznawstwa, gdzie przywoływany już Mentz swój projekt „przepisania kulturowej historii morza” przedstawił na przykładzie analizy dzieł wielkiego Szekspira. Uprawiana przez tego autora błękitna humanistyka stanowi kontynuację realizowanego od lat 90. XX wieku interdyscyplinarnego programu Duke University „Oceans Connect”, mającego na celu uhistorycznienie myślenia o oceanach i morzach. Idem, *At the Bottom of Shakespeare's Ocean*, op. cit., s. XI.

¹⁶ Zob. A. Marzec, *Błękitna humanistyka* [w:] idem, *Antropocień. Filozofia i estetyka po końcu świata*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021, s. 131–142; M. Sadowska, *Pejzaże portowe*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2019, nr 4 (42), s. 509–523; A. Marzec, *Niebieska humanistyka. Materialno-dyskursywne doświadczenie oceanu w kinie współczesnym*, MOCAK, „Forum” 2019, nr 15, s. 60–67; A. Markowska, *Bio-formy i burleska*. „Wokół Biomorfizmu w sztuce XX wieku” *Andrzeja Turowskiego* (recenzja), „Kalejdoskop Kultury” 2021, nr 1 (numer w przygotowaniu).

¹⁷ Jak streszczał Harald Welzer, „konflikty o najbardziej podstawowe zasoby takie jak woda w przyszłości znacznie przybiorą na sile – w 2050 roku 2 miliardy ludzi na świecie cierpieć będą na niedobór wody, najczarniejsze prognozy mówią wręcz o 7 miliardach do tego czasu”. Za: idem, *Wojny klimatyczne. Za co będziemy zabijać w XXI wieku?*, przeł. M. Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2010, s. 113. Zob też: R. Boelens et al. (eds.), *Water Justice*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.

¹⁸ Cytat pochodzi z filmu dokumentalnego *Mission Blue*, reż. F. Stevens, R. Nixon, 2014, USA/Ekwador. Potrzeba łączenia nauki i sztuki zasygnalizowana została również w trakcie webinarium z udziałem Craiga Fostera, *Remember... You Are Wild!*, 10.02.2021, poświęconego filmowi dokumentalnemu *Czego nauczyła mnie ośmiornica* (2020), w reż. Pippy Ehrlich i Jamesa Reeda, zorganizowanemu przez globalną koalicję Mission Blue we współpracy z Elevation Barn i Sea Change.

Format wiedzy zinstytucjonalizowanej, sprowadzającej złożoność relacji ekosystemowych do suchych danych liczbowych, pozwala zracjonalizować kryzys i projektować systemowe rozwiązania i globalne strategie. Niesie jednak wspomniane ryzyko marazmu wyobraźni, bez której trudno pomyśleć i zaprojektować lepszą przyszłość poza korporacyjną rzeczywistością, mierzoną techno-naukowymi parametrami.

Akademyści świadomi potrzeby zmian klimatycznych i katastrofy ekologicznej, która stymuluje percepcję wody poza ideologią antropocentryczną (w ramach której jest ona lustrem [potrzeb] człowieka), starają się dziś dokładać coraz więcej starań, aby w tworzeniu profili absolwentów kierunków humanistycznych nie reprodukowali narcystycznych potrzeb kapitalistycznego rynku pracy. Czynią to ze świadomością funkcjonowania polskich sparametryzowanych uczelni pod jego silną presją, a także w trybach niezrównoważonego rozwoju własnej pracy badawczej czy wreszcie autocenzury, która motywuje do pozyskiwania grantów na radykalne, tożsamościowe projekty zaangażowania w transformację dominującej ekonomii wraz z jej heteronormatywną ramą ideologiczną poza granicami kraju. Tymczasem rzetelna edukacja ekologiczna, której istotnym wsparciem może stać się błękitna humanistyka, nie powinna dziś leżeć w gestii indywidualnej, lecz stanowić integralną część całościowego kształcenia na każdym etapie życia (LLL). Badania błękitnej humanistyki, jak chociażby błękitnej archeologii czy antropologii, nierzadko wymagają wiedzy empirycznej i praktycznych umiejętności. Opierają się na konkretnych doświadczeniach immersji oraz znajomości narzędzi kontaktu z akwaticznymi ekosystemami, które w większości przypadków, jak zauważył Jussi Parikka, nie są dostępne bezpośrednio ludzkiej percepcji¹⁹. Dlatego ważne jest tworzenie instytucjonalnych możliwości przepływów doświadczeń w teorio-praktyki, szerzej zaś – adaptacji naszego systemu kształcenia do sytuacji globalnego kryzysu klimatycznego. Bez możliwości realnego wpływu błękitnej humanistyce w rodzimym wydaniu grozi bowiem ryzyko stania się papierową, eskapistyczną formą niepokodzenia się części z nas z systemowym, cywilizacyjnym marazmem.

Błękitno-humanistyczny numer „Przeglądu Kulturoznawczego” *Sztuka, kultura, wspólnota* jest zatem reakcją na alarmy organizacji na rzecz ochrony środowiska. Sygnalizując świadomość uwarunkowań uprawiania nauki w Polsce, ma on za zadanie możliwie wszechstronnie wypełnić lukę w polskim dyskursie akademickim. Bo choć 2020 rok obfitował w działania artystyczne i aktywistyczne zadedykowane wodzie, nadal brakowało wyczerpujących kulturowych analiz zainteresowania nią, ożywionych na fali apelów ekologów i aktywistów o zmianę naszego stosunku do

¹⁹ J. Parikka, *Głęboki czas planetarnych problemów. Notatki o polityce kulturowej mediów i materialności*, przeł. M. Szubartowska, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej”, nr 22: *Zobaczyć antropocen*, red. M. Szcześniak, P. Mościcki, <https://www.pismowidok.org/pl/archiwum/2018/22-zobaczyc-antropocen/gleboki-czas-planetarnych-problemow> (dostęp: 23.05.2021).

natury²⁰. W Polsce wciąż przeważają opracowania popularnonaukowe²¹; tematy „wodne” pojawiają się z opóźnieniem lub w monografiach poświęconych ogólnym problemom klimatycznym czy aktom prawnym²². Celem niniejszego tomu jest w związku z tym osadzenie błękitnej humanistyki w polskich realiach, pobudzenie adekwatnej dyskusji na temat regionu i pokazanie, że jest on ważny ze względu na swe cenne wodne zasoby oraz zagrożoną bioróżnorodność. Zaproponowane odczytania nie ograniczają się jednak wyłącznie do polskiego kontekstu.

Trzy istotne słowa w oddawanym w Wasze ręce numerze „Przeglądu Kulturoznawczego” wskazują na potrzebę programowego zaangażowania błękitnej humanistyki – przedstawienia jej jako nurtu newralgicznego i wiążącego w niehierarchiczne relacje różne podmioty zatroskane o wodę, rozumianą jako dynamiczna, życiodajna substancja i wspólne, transnarodowe dobro. Teksty, które macie przed oczami, powstały ze świadomością dziejącej się katastrofy. Narracje w nich zawarte oferują wiedzę na temat faktycznego stanu wód, ale także analizują strategie i kreują wyobrażenia pożądanych procesów odnowy. Dwugłos antropolożki Małgorzaty Owczarskiej i hydrolożki Iwony Wagner jest w istocie ludzkim wielogłosem na temat różnych retoryk i językowych reprezentacji wody, jej kolokwialnych i profesjonalnych leksyk. Prezentowana nam przez badaczki-załogantki numeru świadomość różnic na poziomie dyskursywnym ma za zadanie uzmysłowienie przepaści dzielącej wspólny dla naszego gatunku prosty, sumaryczny wzór H₂O od złożoności jego kontekstowych uwikłań środowiskowych, ekonomicznych, społecznych czy polityczno-prawnych. Agatę Stanisz interesuje z kolei język wody z perspektywy hydrofonicznej i biofonicznej – własne badania terenowe autorki wprowadzają Czytelniczki i Czytelników „Przeglądu Kulturoznawczego” w tajniki usytuowanych praktyk nieantropocentrycznego *field recordingu* w środowiskach akwaticznych. Trudno wyobrazić sobie wspólnototwórczą dyskusję o wodzie bez wsłuchania się w jej głos, archiwizowany w stworzonych przez człowieka systemach jego reprezentacji!

Małgorzata Owczarska bada potencjał błękitnej humanistyki dla dekonstrukcji zachodniej, lądocentrycznej wiedzy etnograficznej, splatając demontaż z konstruktywną propozycją wodnej epistemologii rdzennej ludności Pacyfiku. Przyglądając się jej kolonialnej historii, w którą wpisane zostały między innymi testy nuklearne, autorka proponuje antropologiczną recepcję błękitnej humanistyki, dla której strategicznym momentem jest tradycja żeglarska Polinezyjczyków. Pozwala im ona na redefiniowanie koncepcji współczesnego aktywizmu środowiskowego według ich własnych ontologii i epistemologii wspólnoty, które skłaniają do refleksji nad ryzykiem uwikłania ekologicznego zaangażowania w neokolonialne mechanizmy.

²⁰ L. Attala, *How Water Makes Us Human: Engagements with Materiality of Water*, Gwasg Prifysgol Cymru / University of Wales Press, Cardiff 2019.

²¹ A. Kardaś, *Książka o wodzie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2019.

²² M. Pchałek (red.), *Gospodarowanie wodami. Kluczowe wyzwania w ramach nowego cyklu planistycznego*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020.

Pragmatyczny wymiar błękitnej humanistyki jest ważny dla Agnieszki Jelewskiej, która proponuje pozytywną narrację na temat przezwyciężenia traumy kulturowej, związanej z wyciekiem ropy naftowej w Zatoce Meksykańskiej w 2010 roku. Autorka relacjonuje dla nas proces integracji lokalnej społeczności, połączonej we wspólnym celu oddolnych, uspołecznionych badań (*community science*), przeprowadzonych na skutek rozczarowania oficjalną naukową i medialną narracją na temat katastrofy ekologicznej.

Ważne miejsce w tym numerze zajmuje temat hydro-sztuki, rozumianej jako narzędzie i medium pośredniczące między nauką, społeczeństwem i aktywizmem, o czym piszę w moim tekście. Sporo uwagi poświęcam w nim praktykom hydrofeministycznym, uwzględniającym wodne racje w walce z patriachatem i kapitalizmem. Karolina Majewska-Güde przedstawia z kolei kategorię hydro-sztuki na przykładach prac artystycznych powstałych w Polsce w latach siedemdziesiątych. Proponuje nowe spojrzenie na plenery osieckie, których akwaticzna lektura pokazuje, że alternatywa dla modelu kultury socjalistycznej, zdefiniowanego przez ideały postępu, industrializacji i modernizacji, zapowiedziana została w sztuce neoawangardowej. W studium przypadku na temat *Leonardo's Submarine* niemieckiej artystki Hito Steyerl, Karolina Kolenda nie tylko osadza perspektywę błękitnej humanistyki w długiej tradycji historii sztuki, ale także w sposób nowatorski łączy ją z zaproponowaną niedawno przez Melody Jue nieantropocentryczną teorią mediów, specyficzną dla środowiska oceanicznego. Długo przedstawiane było ono jako przeważająco obce, a nawet wrogie człowiekowi, chociaż tak naprawdę to on stanowił dla niego większe zagrożenie. Dlatego też w swoim tekście na temat poświęconych wodzie tekstów literackich oraz ich teatralnych adaptacji przez osoby z niepełnosprawnościami, Katarzyna Ojrzyńska argumentuje za modelem adaptacji. Ten buduje bowiem odporność oraz pokazuje ratowniczy wymiar błękitnej humanistyki, która w połączeniu z kulturowymi studiami o niepełnosprawności składa się na opowieść o wodzie jako środowisku sprzyjającym integracji zmarginalizowanych osób ludzkich i poza-ludzkich, a w miejscu ich stereotypowego rozpoznania w roli ofiary proponując afirmację, empatyzowanie i emancypację.

Teksty poświęcone sztuce dopełnia kuratorski *statement* Bronawyn Bailey-Charteris, australijsko-szwedzkiej kuratorki, dzielącej się z nami swoją praktyką zawodową w kontekście doświadczeń skandynawskich, a także wprowadzającej w obieg kuratorski kategorię hydrocenu. Jego zafunkcjonowanie w obszarze artystycznym zbiega się z ogłoszeniem przez United Nations lat 2021–2030 Dekadą Oceanografii dla Zrównoważonego Rozwoju. Przydatne dla dalszych badań nad kulturotwórczym potencjałem wody jest przygotowane przez Justynę Górówską opracowanie wodnych wydarzeń kulturalnych i artystycznych, jakie odbyły się w minionym roku. Pomyślane zostało ono jako załączek przyszłego, cyfrowego archiwum błękitnej humanistyki i jest symbolicznym uhonorowaniem wysiłków wielu pracownic i pracowników kultury, które i którzy swą pracę wykonywali w trudnych czasach

pandemii. W programie tegorocznej edycji festiwalu Ars Electronica w Linz (Arts, Science & Technology) uwzględnione zostały zagadnienia i prace artystyczne dotyczące kryzysu wodnego na świecie, w tym interaktywny projekt VR *The Blue Humanities Archive* Górowskiej, stanowiący załączek większego, wspólnie realizowanego przez nas projektu poświęconego dokumentowaniu podwodnych form życia.

Ewelina Jarosz

Bibliografia

- Alaimo S., *Introduction: Science Studies and the Blue Humanities*, „Configurations” 2019, vol. 27, no. 4 (Fall), s. 429–432.
- Åsberg C., *A Sea Change in Environmental Humanities*, „Eocene: Cappadocia Journal of Environmental Humanities” 2020, vol. 1, no. 1 (June), s. 108–122.
- Attala L., *How Water Makes Us Human: Engagements with Materiality of Water*, Gwasg Prifysgol Cymru / University of Wales Press, Cardiff 2019.
- Bhaduri A. et al. (eds.), *The Global Water System in the Anthropocene: Challenges for Science and Governance*, Springer International Publishing, Springer Water 2014.
- Bińczuk E., *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.
- Boelens R. et al. (eds.), *Water Justice*, Cambridge University Press, Cambridge 2018.
- Braverman I., Johnson E.R. (eds.), *Blue Legalities: The Life & Laws of the Sea*, Duke University Press, Durham 2020.
- Bryld M., Lykke N., *Cosmodolphins: Feminist Cultural Studies of Technology, Animals, and the Sacred*, Zed Books, London–New York 2000.
- Campbell A., Paye M. (eds.), *World Literature and the Blue Humanities*, „Humanities” 2020, 9(3)106.
- Chen C., MacLeod J., Neimanis A. (eds.), *Thinking with Water*, McGill-Queen’s University Press, Montreal 2013.
- Cohen M., *The Novel and the Sea*, Princeton University Press, Princeton, NJ–Woodstock 2013.
- DeLoughrey E., *Toward a Critical Ocean Studies for the Anthropocene*, „English Language Notes” 2019, no. 57 (1), s. 22–36.
- Gillis J., *The Blue Humanities: In Studying the Sea, We are Returning to Our Beginnings*, „Humanities” 2013, vol. 34, no. 3, s. 10–13.
- Gilroy P., *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2013.
- Godfrey-Smith P., *Inne umysły. Ośmiornice i prapoczątki świadomości*, przeł. M. Adamiec-Sięmiątkowski, Copernicus Center Press, Kraków 2018.
- Górowska J., *Wetmewild’s Augmented Adventure*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Izabelli Gustowskiej na Wydziale Komunikacji Multimedialnej Uniwersytetu Artystycznego im. M. Abakanowicz w Poznaniu w 2019 r. Manuskrypt dostępny w Bibliotece UAP.

- Heckman S., Alaimo S. (eds.), *Material Feminisms*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis 2008.
- Henning R., Jonasson A.-K., Degerman P. (eds.), *Nordic Narratives of Nature and the Environment: Ecocritical Approaches to Northern European Literatures and Cultures*, Lexington Books, Lanham–Boulder–New York–London 2018.
- Hessler S. (ed.), *Tidialectics: Imagining an Oceanic Worldview through Art and Science*, University of Minnesota Press, London–Cambridge 2018.
- Kardaś A., *Książka o wodzie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2019.
- Markowska A., *Bio-formy i burleska. „Wokół Biomorfizmu w sztuce XX wieku” Andrzeja Turowskiego* (recenzja), „Kalejdoskop Kultury” 2021, nr 1 (numer w przygotowaniu).
- Marzec A., *Antropocien. Filozofia i estetyka po końcu świata*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021.
- Marzec A., *Niebieska humanistyka. Materialno-dyskursywne doświadczenie oceanu w kinie współczesnym*, MOCAS, „Forum” 2019, nr 15, s. 60–67.
- Mentz S., *At the Bottom of Shakespeare’s Ocean*, Continuum, New York 2009.
- Mission Blue* (2014), reż. F. Stevens, R. Nixon, USA/Ekwador.
- Neimanis A., *The Bodies of the Water: Posthuman Feminist Fenomenology*, Bloomsbury Academic, London 2017.
- Parikka J., *Głęboki czas planetarnych problemów. Notatki o polityce kulturowej mediów i materialności*, przeł. M. Szubartowska, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej”, nr 22: *Zobaczyć antropocen*, red. M. Szcześniak, P. Mościcki, <https://www.pismowidok.org/pl/archiwum/2018/22-zobaczyc-antropocen/gleboki-czas-planetarnych-problemow> (dostęp: 23.05.2021).
- Pchalek M. (red.), *Gospodarowanie wodami. Kluczowe wyzwania w ramach nowego cyklu planistycznego*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
- Remember... You Are Wild!*, webinarium zorganizowane przez globalną koalicję Mission Blue we współpracy z Elevation Barn i Sea Change, 10.02.2021.
- Sadowska M., *Pejzaże portowe*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2019, nr 4 (42), s. 509–523.
- Welzer H., *Wojny klimatyczne. Za co będziemy zabijać w XXI wieku?*, przeł. M. Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2010.
- Winkel L., *Introduction*, „English Language Notes” 2019, issue on Hydro-criticism, no. 57 (1), s. 1–10.